

МСБ БОШЛАНМАСИНИНГ ЎЗИГА ХОС БЕЛГИЛАРИ ВА УНИНГ МАТНДА БОҒЛОВЧИЛИК РОЛИ

Аманов Абдижаббор Саттарович

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (Ph.D),

Наманган давлат университети

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7103306>

ARTICLE INFO

Received: 16th September 2022

Accepted: 18th September 2022

Online: 22nd September 2022

KEY WORDS

матн, микроматн, гап, матн синтаксиси, сўз шакли, боғланган нутқ, матнни шакллантириш.

Мураккаб синтактик бутунлик нутқнинг структур-семантик жиҳатдан катта бирликларидан бири сифатида ўзининг композицион тузилишига эга. Мураккаб синтактик бутунлик таркибига кирувчи гапларнинг барчаси ўзига хос хусусиятга эгадир. Уларнинг ичида биринчи гап, айниқса, ўзининг мазмунан бошқа гаплардан анча мустақил экани билан ажралиб туради. Айрим тадқиқотчилар ушбу гапни “бошланма”(зачин) деб аташади. Бошланмада, одатда, фикрнинг бошланиш моментини шакллантириш учун махсус синтактик воситалар қўлланилади. Бошқа гапларнинг таркиби ва мазмуни, кўпинча, синтактик жиҳатдан бошланмага боғлиқ ҳолда шакллантирилади. Бошланма кўп ўринларда мураккаб синтактик бутунликни шакллантирувчи синтактик марказ вазифасини ўтайди.

ABSTRACT

Мақолада мураккаб синтактик бутунлик адабий матнларнинг лингвистик бириктириш соҳаси ва уни ташкил этувчи хусусиятлари кўриб чиқилади. Шунингдек, мақола лингвистик ва услубий бирлик сифатида мураккаб синтактик бутунликка бағишланган. Лингвистик жиҳатдан микроматннинг тузилиши, семантикаси ва вазифаси таҳлил қилинса, услубий жиҳатдан мураккаб синтактик бутунлик изчил ўзбек нутқини ривожлантириш бирлиги сифатида кўриб чиқилади.

МСБнинг бошланмасига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Ҳар қандай нутқда фикрнинг бошланиши, уни синтактик воситалар билан ифодалаш муҳим аҳамиятга эга.

Таҳлил ва натижалар

МСБнинг бошланмасида аввалги МСБларда берилмаган янги фикр, хабар бошланади, бошланма ремани – “янги” ни ўз ичига олади. Биринчи гап ёки “бошланма” янги фикрни ифодалаш орқали МСБни бошлайди, унинг ривожланишини белгилайди, бундан кейинги фикр баёнига йўл очади. Шунинг учун, одатда, ижодкорлар асарнинг бошланмасига катта эътибор билан қарайдилар. Бу бежиз эмас, албатта.

Масалан: Наврўз куни Ҳамидабону қўш карнай ва қўш сурнайлар товушидан уйғонди. Байрам либосларини кийиб, Хонзода бегим инъом этган чавқар отни минган ҳолда Гулбадан бегим ва яна уч-

тўртта олийнасаб қиз-жувонлар билан шаҳар марказига қараб бораётганда Низомни эслади. Уни қийнамаслик учун бир баҳона топиб кема сайрига чиқмай қўя қолсамикин? Бироқ бутун Агра аҳолиси ва бошқа вилоятлардан келган юзлаб одамлар шаҳар марказидан ўтаётган Ҳумоюн мирзо ва унинг мавкабини яқинроқдан томоша қилишга интилмоқда эди. Мавкабдан олдинда дарра кўтарган қўриқчилар йўл очиб боради. Улар билан кетма-кет ноғорачи ва карнайчилар келяпти[1:29]. Кўпинча бошланма мураккаб синтактик бутунлик ёки бўлакларнинг қисқача мазмунини ўз ичига олади. Бошланма мураккаб синтактик бутунликнинг ташкил этувчи маркази бўлиб, кўп жиҳатдан унинг тузилишини белгилайди ва шу билан бирга ўзи ҳам ушбу тузилмага боғлиқ бўлади.

Бироқ фил устида бораётган Ҳумоюннинг хаёли бутунлай бошқа нарсалар билан банд. У Ҳамидалар томонга юзланганда ҳам қизнинг боши оша узоқларга назар ташлайди. Нега бу йил наврўз сайлига одам бултургидан икки-уч баробар кам чиққан? Бултурги наврўзда бутун шаҳар ва унинг атрофлари ясан-тусан халойиққа тўлиб кетган эмасмиди? Наврўз кунларида бозор расталарини, кўча ва майдонларни ранг-баранг ипак матолар, гулшодалар билан безатиш одати «ойин банди» деб аталарди. Аграда бу одатни Ҳумоюн махсус фармон билан жорий қилган эди. Ҳумоюн мамлакатнинг шарқида ва ғарбида катта ғалабаларга эришган пайтларда унинг ҳар бир фармонини сўзсиз бажарувчилар кўп эди[1:32].

Н.Д. Зарубинанинг сўзларига кўра, “суперфразавий бирликнинг

бошланмаси ҳар доим мустақил бўлиб, мустақкам асосга эга. Мустақкам асос атамаси Й.Мистрик тушунчаси бўйича айтилганда, биринчи гапда эга вазифасида отнинг қўлланишидир [2]. Бундай гаплар мустақил эканлиги ва матннинг бошқа гапларига мазмунан тобе бўлмаслиги билан ажралиб туради. Уларда контекстга боғлиқлик кўрсаткичлари бўлмаслиги керак”[3:106]. Аммо Л.Лосева[4:61] мураккаб синтактик бутунлик бошланмасининг қуйидаги хусусиятларини аниқ белгилаб беради:

- Мураккаб синтактик бутунлик бошланмаларида мазмуни матннинг олдинги қисмидан аниқланадиган сўзлар йўқ (олдинги мураккаб синтактик бутунлик таркибидаги от, сифат, равиш, сон ва феълларга ишора қилувчи олмошлар ва олмош ўрнида қўлланиувчи сўзлар).

- МСБнинг бошланмалари, одатда, ҳар қандай тузилишга эга бўлган матн турида тўлиқ шакллантирилган гаплардир.

- МСБнинг бошланмаси олдинги мураккаб синтактик бутунликнинг охирига гапига камроқ боғлиқдир.

- Мазмун моҳиятига кўра мураккаб синтактик бутунликнинг бошланмаси маъно жиҳатидан янги микромавзуни бошловчиси ҳисобланади.

Мураккаб синтактик бутунликнинг бошланмаси ҳақида юқорида айтилганларнинг барчаси бошланмалар синтактик (матнда янги синтактик бирликни бошлаш) ва семантик-стилистик (мураккаб синтактик бутунликнинг асосий ғоясини ифода этиш) функцияларини бажаради деган хулосага олиб келади.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, асосий гаплар ва изоҳлар ёки баҳсли қисмлар аниқ ажралиб турмайдиган мураккаб синтактик бутунликлар ҳам мавжуд.

Мураккаб синтактик бутунликнинг бошланмалари, кўпинча, абзацдан бошланади, айти пайтда улар МСБнинг таркибий ва мазмуний марказидир. Баъзи ҳолларда, мураккаб синтактик бутунликда асосий фикр дарҳол, матннинг бошида етказилади ва шундан кейингина изоҳли маълумотлар берилади, бошқаларида фактлар, далиллар биринчи бўлиб келади ва шундан кейин асосий фикр шаклланади. Баъзи мисолларни кўриб чиқайлик.

Темир жиддий бола, кам гапиради. У ўнинчи синфнинг аълочиси, Онабибини ўз синглизидек доим ҳимоясида олиб юради. У ақлли, бўй-басти келишган, кўркам йигитча. Ёғ заводи директорининг ўғли, сал файласуфроқ. Ориф ака қизи билан унинг дўстлигини яширин бир меҳр билан кузатиб юради [5:59].

Бешта гапдан иборат бу тавсифий мураккаб синтактик бутунлик аниқ параллел тузилишга эга. У умумий тавсиф билан очилиб, тузилиши параллел бўлган бешта гапдан иборат. Асосан ўтган замон хабар майлидаги феъл-кесимларга эга. Учинчи ва тўртинчи гаплар от-кесимли бўлса-да, мураккаб синтактик бутунликнинг ва бошланганинг синтактик тузилишига таъсир қилмайди. Ушбу бешта гапларнинг барчаси мазмун жиҳатдан бирлаштирилган (микромавзуни шундай белгилаш мумкин: Темир жиддий бола), мураккаб синтактик бутунлик миқёсида таққосланадиган объектлар бир хил, мантиқан тақазо

этадиган камгап, аълочи, бўй-басти келишган, кўркам, сал файласуфроқ каби бирликлар мавжуд.

МСБнинг бошланмаси (бошланмаси) сифатида турли хил гаплар қўлланиши мумкин. Қуйида улардан бир нечаси билан танишамиз:

Биз кўчиб келган ҳовли катта эди. Қатор қилиб солинган икки уй, бир айвон. Этак томонда бостирма, молхона. Ҳовли сатҳи кенг бўлгани билан кафтдек бўш жой йўқ. Яرمىсига пиёз сепилган, ярми қулупнайзор. Ундан нарида гултожихўрозлар очилиб ётибди. Нок, гилос, беҳи дарахтлари тартиб билан екилган[6:54].

Чилдирма мақомига йўрғалаб, кифт қоқиб, столларни оралаб юрган тўрт қиз бирин-кетин келин билан куёвнинг рўпарасига келиб, қўлларидаги гулдасталарни таъзим билан икковига тутишди, ер тепиниб яна столларни оралаб йўрғалаб кетишди. Ора-сирада биров шеър ўқиб, биров сўз билан, биров қизиқчилик қилиб келин билан куёвни табриклар эди[7:67].

Башор опа – шаддод хотин. Унча-мунча эркакни бир чўқишда қочиради. Нўғайқўрғонда биринчи бўлиб трактор ҳайдаган аёл ҳам, Йўлдош отанинг қўлидан мақтов қоғоз олган ҳам шу[6:177].

Саратон қаҳрига минди. Қуёш шафқатсиз қиздиради. Қушлар очлик азобидан нажот излаб, ўзини буғдойзорга урарди. Каттадан-кичик ҳамма далада. Оқсоқолнинг ўзи ҳам терлаб-пишиб буғдой ўради[7:414].

Масъуд кўчага чиққач, ханг-манг бўлиб қолди, йўлакнинг четида Захро турарди. Қадди-қоматига мос кийинган, оёғида баланд пошналар туфли, истараси иссиқ, чехрасида уятчан табассум...

Масъуднинг юраги бўшашиб, юзи лов-лов ёна бошлади...[8:77].

Мисоллардан кўрдикки, бошланмаларнинг синтактик тузилиши турлича. Аммо ўзбек бадий матнларини кузатишимиз қуйидагича хулосалар чиқаришга имкон беради: янги фикр бошланишининг, бир фикрдан иккинчисига ўтишнинг аниқ, такрорланадиган шакллари, синтактик усуллари мавжуд. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кўплаб бошланмаларнинг синтактик тузилишида бир хиллик кўзга ташланади.

Шундай қилиб, ўзбек адабий матнларида мураккаб синтактик бутунликда бир қисмли номинатив гаплар бошланма вазифасини бажариши мумкин. Кўпинча номинатив гаплар “занжир” ли боғланишда ишлатилади, ўзига хос “экспозиция” ни яратади. Бошланма оддий бўлмаган гаплар бўлиши мумкин. Ушбу турдаги қурилмалар атроф-муҳит ҳолатига хос бўлмаган феълларни ўз ичига олади. Кўпинча, бундай гаплар замон ёки макон тасвири, таъриф ёки изоҳдан бошланиб, умумлаштирувчи маънога эга бўлган икки қисмли гаплардир.

Тапир-тупур от чопаетганлар – бўй етган хушрўй қизлар[1:11].

Шу орада Султоним бегим ҳам толорга чиқиб келди [1:15].

Ҳумоюн кўшқдаги ишларини тугатгач, бек-у аёнлар билан бирга боғга чиқди [1:57].

Тушга яқин ёмғир тинди-ю, булутлар орасидан кўм-кўк осмон ва иссиқ ёз офтоби кўринди[1:74].

Ним қоронғи, захкаш хужрада “улфати чор”нинг суҳбати узилмас эди [9:7].

Улар пешин намозини ўқиб бўлиб мадрасадан чиқишди [9:17].

Навоий Ҳиротга кирши билан унинг махсус фармон олиб келганлиги бутун шаҳарга яшиндек тарқалди [9:101].

Поябзал бозори ва унинг бурчагидаги ҳавли...[10:28]

Бу кунларда Марғилонда шундай хабар чиқиб қолди [10:34].

Отабек ота-она орзусиға ўз таъбирича жонсиз ҳайкал бўлиб ризолик берди[10:137].

Тақдим этилган мисоллар шуни кўрсатадики, “тавсифловчи” гаплар асарнинг бошида, бобларда ва бошқаларда бошланма сифатида қўлланиши мумкин. Бундай бошланмалар замонга ишора қилувчи атов гаплардан иборат бўлиши мумкин: фаслларнинг номлари: ёз, куз, қиш, баҳор; ой номлари: январь, февраль ва бошқалар.

Хулоса

Бизнинг намуналаримизда қайд этилган бошланма турлари орасида энг кенг тарқалгани асар мавзусини очиб берувчи бошланмалардир. Бундай гаплар шахс ёки предметнинг муайян бир жойда, маконда ва ҳоказо эканлиги ҳақида хабар беради. Кўпинча, умумлаштирувчи маънога эга бўлган содда гаплардан фойдаланилади. Ўзбек ёзувчиларининг биз ўрганган бадий матнларидаги биринчи гапларнинг аксарияти асар мавзусини очиб берувчи бошланмалардир.

References:

1. Қодиров П. Авлодлар давони (Тарихий роман).– Тошкент: Адабиёт учқунлари, 2018.

2. Мистрик Й. Математико-синтаксические методъ в стилистике. ВЯ, 1967. № 3.
3. Зарубина Н.Д. К вопросу о лингвистических единицах текста. Синтаксис текста. – М., 1979. –С.106
4. Лосева Л.М. Как строится текст. – М., 1989. –С.61.
5. Асқад Мухтор. Чинор.– Тошкент: Илм-зиё-заковат, 2020. –Б. 59.
6. Ҳошимов Ў. Икки эшик ораси.– Тошкент: Шарқ, 2012. –Б. 54.
7. Абдулла Қаҳҳор. Анор.–Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2014. –Б. 67.
8. Назаров У. Чаён йили.– Тошкент: Шарқ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2013. –Б. 77.
9. Ойбек. Навоий. роман.– Тошкент: Шарқ, 2004.
10. А.Қодирий. “Ўткан кунлар ”– Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017.